

Михайліченко М.А.,
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри державно-правових дисциплін та українознавства
Сумського національного аграрного університету

УДК 34(47)(091)«18»

ДО ПИТАННЯ ПРО СКЛАДНИКИ ВНУТРІШНЬОСТАНОВОГО СТАТУСУ РОСІЙСЬКОГО ДВОРЯНИНА (НА ПРИКЛАДІ «ВОСЬМИКЛАСНОГО» ДВОРЯНСТВА ХАРКІВСЬКОГО НАМІСНИЦТВА)

Дворянство було провідним станом у Російській імперії, а отже, багато в чому визначало політику держави. Тому не дивно, що його історія привертає увагу все ширшого кола дослідників, зокрема українських. І це не дивно, якщо згадати те, що остаточне завершення формування російського дворянства практично збіглося в часі з поглиненням ним колишньої козацької старшини. Козацька еліта змінює суспільну роль і правовий статус, що суттєво вплинуло на суспільно-політичне життя на підросійських землях України. Тому різні аспекти історії дворянства залишаються актуальними питаннями для українських дослідників.

У 1785 р. Катерина II своєю «Жалуваною грамотою» остаточно закріпила перетворення російського дворянства на консолідований привілейований стан. Незважаючи на формальну рівність, у середовищі дворянства існували власна стратифікація, внутрішня ієрархія, яка визначала статус кожного окремого дворянина. Дослідження складників цього внутрішньостанового статусу, їх взаємозв'язку і є головною метою нашого дослідження.

Питання внутрішньої диференціації російського дворянства ґрунтовно досліджені Б. Мироновим. Різні підходи до стратифікації дворянства розглянуті в роботі І. Кочергіна. Різноманітні (переважно засадничі) аспекти проблематики досліджені у працях С. Беккера, Н. Іванової та В. Желтової [1–4]. Згадані дослідження дозволяють нам розробити механізм дослідження питань, що стосуються складників внутрішньостанового статусу дворянина та кореляції цих складників.

Російське дворянське законодавство передбачало поділ привілейованого стану на особисте та спадкове дворянство, а останнє диференціювало за способом набуття шляхетства.

До особистого дворянства належали цивільні службовці, які мали чини нижче від восьмого класу (колезький асесор та рівні йому чини) відповідно до Табелю про ранги. Їх не записували до губернських родовідних дворянських книг, вони не могли володіти кріпаками, їх участь у роботі дворянських корпорацій була обмежена [1, с. 86].

Що ж стосується спадкового дворянства, то «Жалувана грамота» закріплювала його поділ на шість груп, відповідно до тієї частини родовідної дворянської книги, в яку записувався той чи інший рід:

1) «дійсне», пожалуване російським монархом;

2) «військове», набуває завдяки військовим рангам від XIV до IX класів;

3) «восьмикласне», набуває завдяки вислугі чинів, починаючи від восьмого класу і вище;

4) «іноземне» дворянство, тобто іноземні дворянські роди, які вступили у російське підданство;

5) титуловане дворянство;

6) «давнє» дворянство, тобто роди, які довели своє дворянство за сто років і більше [5, с. 352–353]. Слід зазначити, що за умов юридичної рівності всіх спадкових дворян, незалежно від того, в яку частину родоводу книги вони були записані, приналежність до «дійсного» дворянства вважався менш почесним, ніж до військового і «восьмикласного», а всі категорії вислужного дворянства – менш престижними, ніж титуловане і «давнє» [6, с. 193].

Проте ані приналежність до особистого дворянства, ані запис до більш чи менш «престижної» частини родовідної книги самі по собі ще не визначали внутрішньостановий статус дворянина. Так, відомі випадки, коли свою приналежність до «давнього» дворянства доводили «військові обивателі», тобто селяни [7]. Говорячи ж про особисте дворянство, слід урахувати, що за своєю культурою, побутовим звичкам і поведінкою особисті дворяни належали до шляхетного стану і саме з ним ідентифікували себе. Населення об'єднувало особисті і спадкових дворян в один дворянський стан. Лише деяка частина родовитого і заможного спадкового дворянства дистанціювала себе від особистих дворян. [1, с. 86].

Отже, слід шукати більш універсальні чинники формування внутрішньостанового статусу дворянина. Такими, на нашу думку, є місце у чиновній ієрархії та майнове становище.

Важливим елементом статусу дворянина був чин. Як зазначав Л. Шепелев, саме класами чинів вимірювалося місце особи у суспільстві [8, с. 23]. На думку Б. Миронова, дворянство, з урахуванням майнового становища, можна поділити на три страти (нижча, середня та вища). Нижча страта складалась із безпомісних та малопомісних дворян, які мали менше 20 рев'язьких душ; середня – із середньпомісних, які володіли від 21 до 100 душ; вища – із власників великих маєтків, із кількістю душ більше за 100. При цьому корпоративні права місцевих дворян і ступінь їх участі в управлінні прямо залежали від їх матеріального становища. Право займати будь-яку посаду у дворянському самоврядуванні отримували лише ті з дворян, які мали річний прибуток не менше 100 крб. Це означало, що дворянин повинен був мати не менше 20 душ, оскільки в 1780-і рр.

середній оброк складав 5 крб. сріблом із ревізійної душі [1, с. 86–87].

У цьому дослідженні на основі записів у родовідній дворянській книзі Харківського намісництва спробуємо визначити те, чи існував зв'язок, взаємозалежність між чином чиновника або офіцера і його приналежністю до однієї з трьох майнових страт. Родовідна книга в цьому сенсі відкриває великі можливості для дослідника, оскільки містить інформацію як про чин, так і про кількість ревізійних душ, якими володів дворянин. Нами було проаналізовано записи у третій частині родовідної книги, до якої було записано «осьмикласное дворянство», тобто верхи вислужного дворянства – осіб, які мали чини від VIII класу і вище [9]. Ці записи були зроблені у 1786–1799 рр., тобто від початку нобілітаційної діяльності Харківського дворянського депутатського зібрання, до тимчасового припинення цієї діяльності за правління Павла I.

Серед 118 дворян, унесених до третьої частини родовідної книги, 98 отримали дворянство згідно із власними штаб-офіцерськими чинами (решту склали особи, які надали докази служби предків у відповідних чинах). Спробуємо з'ясувати матеріальне становище цих дворян (див. таблицю).

Із таблиці видно, що частка безпомісних і малопомісних серед «восьмикласного» дворянства була досить великою (48%). При цьому малопомісними дворянами часом були особи з досить високим суспільним статусом і значними заслугами. Так, кавалер орденів Св. Георгія і Св. Володимира прем'єр-майор Дмитро Євстратович Маркович мав лише 12 ревізійних душ, а отже, вважався малопомісним дворянином [9, арк. 201].

Також зазначимо, що чимало дворян потрапили до категорії великопомісних і середньопомісних завдяки ревізійним душам, які були отримані в придане. Так, прем'єр-майор Прокопій Іванович Сандер мав 13 ревізійних душ, а у спільному володінні з братом майором Андрієм Сандером – 17, тому не міг вважатись великим поміщиком. Проте його дружина Ганна, представниця впливового старшинського роду Лизогубів, мала за собою 148 ревізійних душ, що дозволило їй вивести чоловіка в категорію великопомісних дворян [9, арк. 283].

Завдяки шлюбу з донькою прапорщика Григорія Квіткі значно покращив своє майнове становище

секунд-майор Семен Павлович Бажанов. Він, згідно із записами у родовідній книзі, мав «Киевского наместничества в городе Миргороде, жалованных по грамоте отцу его слободских крестьян, по последней ревизии мужеска двадцать шесть и женска двадцать шесть, да за женою в приданое полученных Золочевского уезда в селе Аднаробовке мужеска сто двадцать пять, женска сто тридцать, великороссийских мужеска три и женска три» [9, арк. 12].

Завдяки шлюбу міг вважатись великопомісним дворянином і підполковник Михайло Іванович Батазатул, який мав «за женою ... в приданое в наместничествах Харьковском, Волчанского уезда в деревне Титовке крестьян великороссийских мужеска восемнадцать, женска девятнадцать, слободских мужеска одиннадцать, женска двенадцать, да доставшихся после смерти сестры жены его по наследству великороссийских мужеска семнадцать женска 20, слободских мужеска одиннадцать женска девятнадцать, Курском Дмитриевского уезда в селе Петровском великороссийских мужеска девяносто, женска сто десять, да за женою его в приданое ж полученных мужеска сто десять, женска полу сто пятнадцать душ» [9, арк. 39].

Із запису, який стосується підполковника Павла Андрійовича Тихоцького, дізнаємось, що він мав 11 «покупних» ревізійних душ, а також отримав у придане за своєю дружиною Олександрою, донькою майора Єлисея Лисаневича, «Изюмского узда, в хуторе Поповке ... и в пустоши Балаклейской, по последней ревизии ... крестьян слободских мужеска восемьдесят две, женска восемьдесят девять» [9, арк. 288].

Так само перейшов до категорії середньопомісних дворян і колезький асесор Андрій Львович Адінцов який мав «Белопольського округу в селе Степановском купленных великороссийских крестьян обоого пола семь, да за женою его в том же селе великороссийских крестьян обоого пола пятьдесят восемь душ» [9, арк. 1].

Золочевський поміщик прем'єр-майор Пилип Іванович Подгоричані-Петрович не мав ані «покупних», ані «наследственных», ані «вновь пожалованных» кріпаків, але отримав в придане за донькою капітана Олексія Куликовського Ульяною 157 ревізійних душ [9, арк. 227].

Таблиця

Матеріальне становище дворян, унесених до третьої частини родовідної книги

Класи відповідно до Табелю про ранги		майнове становище			
		безпомісні	малопомісні	середньо-помісні	велико-помісні
V	військові	-	-	-	1
	цивільні	-	-	1	-
VI	військові	-	1	1	1
	цивільні	-	-	1	-
VII	військові	1	1	-	2
	цивільні	-	3	3	2
VIII	військові	7	20	20	10
	цивільні	5	9	7	2
всього	13	34	33	18	

Завдяки шлюбу міг вважатись великопомісним дворянином і прем'єр-майор Архип Семенович Танков. Власних ревізських душ він не мав, хоча безпомісним вважатись не міг, оскільки його дружина мала сорок дві душі «великоросійських крест'ян» [9, арк. 283].

Не володів спадковими ревізійними душами і статський радник, кавалер ордена Св. Володимира IV ступеня Василь Іванович Крамаренков, який, проте, мав за собою і за своїми неповнолітніми дітьми «покупних крест'ян Сумського уезду в Селе Подлесновке мужеска девять, женска семь, в хуторе Васильевщине мужеска шесть женска десять; за детьми его сыновьями: Петром в хуторе Васильевщине мужеска десять, женска двенадцать; за Александром в селе Подлесновке мужеска девять, женска двенадцать; за Андрияном в селе Марфинском мужеска восемь и женска восемь; за дочерьми: Анастасиею мужеска две и женска две; Еленою мужеска две и женска одна душа» [9, арк. 283].

У родовідній книзі зустрічаємо випадок, коли дворянин зміг стати великим поміщиком завдяки царським пожалуванням. Ідеться про бригадира Якіма Фомича Бедрягу. Цей дворянин мав «покупних в деревнях крест'ян слободских Чугуевского уезда в Лазукином Куте мужеска семьдесят семь, Изюмского уезда в Дмитровке мужеска пятьдесят шесть, великоросійських жалованных Полоцкого наместничества Ржевского уезда в Зубковском Погосте в деревнях Рапской, Зеневичах, Дурновой, станциях Орловки, Бондарях триста двадцать пять, да покупных Изюмского уезда в деревне Лазукином Куте мужеска шестнадцать женска полу семь душ» [9, арк. 11].

Визначаючи залежність між чином і майновим становищем дворянина слід вказати і на випадки, коли швидкі та успішні кар'єри були підкріплені міцними матеріальними позиціями та впливовістю роду. Так, Максим Михайлович Боярський, син колишнього полковника Охтирського козацького полку, мав 214 ревізійних душ і у свої 25 років вже встиг вийти у відставку в чині секунд-майора [9, арк. 19; 10, с. 387]. Охтирський поміщик Федір Іванович Марков у 24 роки вже мав чин підполковника і був кавалером ордена Св. Георгія. Цей дворянин мав у спільному володінні зі своїм молодшим братом відставним секунд-майором Василем «обоєго пола тысяча четьреста девяносто четьре души». Згада-

ний Василь Іванович Марков, крім того, отримав у придане за своєю дружиною, грузинською княжною Марією, «обоєго пола четьреста семьдесят шесть душ» [9, арк. 198–199].

Отже, із записів у родовідній книзі видно, що порівняно високий чин і службові заслуги не гарантували відповідного матеріального становища. Як бачимо з наведених прикладів, представники «восьмикласного» дворянства, якщо і набували статус великопомісних дворян, то через вдалі шлюби. Водночас приналежність до заможної та впливової дворянської родини часто зумовлювала успішність кар'єри її представників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX века): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2-х тт. Т. 1. СПб: Дмитрий Булавин, 1999. 518 с.
2. Кочергин І. До питання про єдність дворянської верстви (на прикладі Катеринославського дворянства). Гуманітарний журнал. 2011. № 1–2. С. 18–30
3. Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России / пер. с англ. Б. Пинскера. Москва: Новое литературное обозрение, 2004. 344 с.
4. Иванова Н., Желтова В. Сословное общество Российской империи (XVIII – начало XX века). Москва: Новый Хронограф, 2009. 752 с.
5. Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1830. Т. 22. 1175 с.
6. Генеалогическая информация в государственных архивах России: Справочное пособие / Федер. арх. агентство, ВНИИДАД. Отв. сост. С. Романова; сост. И. Глуховская, М. Дьячкова, В. Звавич и др. Москва, 2004. 280 с.
7. Михайліченко М., Потапенко С. Слобідський старшинський рід Щербин (генеалогічний розпис роду у другій половині XVII – початку XIX ст.). Генеалогічні записки Українського генеалогічного товариства. Київ, 2011. Вип. IX (нової серії III). С. 69–84.
8. Шепелев Л. Е. Титулы, мундиры, ордена. Ленинград: Наука, 1991. 224 с.
9. Родовідна дворянська книга Харківського намісництва. Ч. 3. Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, відділ колекцій рідкісних видань і рукописів. 344 с.
10. Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х рр. XVIII ст. / передм., упоряд. С. Потапенко. Київ, Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2008. 496 с.

Михайліченко М.А. ДО ПИТАННЯ ПРО СКЛАДНИКИ ВНУТРІШНЬОСТАНОВОГО СТАТУСУ РОСІЙСЬКОГО ДВОРЯНИНА (НА ПРИКЛАДІ «ВОСЬМИКЛАСНОГО» ДВОРЯНСТВА ХАРКІВСЬКОГО НАМІСНИЦТВА)

У статті на прикладі верхівки вислужного дворянства Харківського намісництва досліджено складники внутрішньостанового статусу російського дворянина та їх взаємозв'язок. Головними складниками статусу визначено чин та кількість ревізських душ, якими володів дворянин. З'ясовано, що частка безпомісних і малопомісних серед «восьмикласного» дворянства була досить великою (48%). При цьому малопомісними дворянами часом були особи з досить високим суспільним статусом. На основі чисельних прикладів зроблено висновок про те, що порівняно високий чин і службові заслуги не гарантували відповідного матеріального становища. Водночас приналежність до заможної та впливової дворянської родини часто зумовлювала успішність кар'єри її представників.

Ключові слова: російське дворянство, статус дворянина, Харківське намісництво, дворянська родовідна книга, безпомісне дворянство

Михайличенко Н.А. К ВОПРОСУ О СОСТАВЛЯЮЩИХ ВНУТРИСОСЛОВНОГО СТАТУСА РУССКОГО ДВОРЯНИНА (НА ПРИМЕРЕ «ВОСЬМИКЛАССНОГО» ДВОРЯНСТВА ХАРЬКОВСКОГО НАМЕСТНИЧЕСТВА)

В данной статье на примере верхушки вислужного дворянства Харьковского наместничества исследованы составляющие внутрисословного статуса русского дворянина и их взаимосвязь. В качестве главных составляющих статуса определены чин и количество ревизских душ, которыми владел дворянин. Установлено, что доля беспомисных и малопомисных среди «восьмиклассного» дворянства была достаточно большой (48%). При этом малопомисными дворянами часто были лица с достаточно высоким общественным статусом. На основе многочисленных примеров сделан вывод о том, что относительно высокий чин и служебные заслуги не гарантировали соответствующего материального положения. Вместе с тем, принадлежность к состоятельной и влиятельной дворянской семье часто обуславливала успешность карьеры ее представителей.

Ключевые слова: русское дворянство, статус дворянина, Харьковское наместничество, дворянская родословная книга, беспоместное дворянство

Mikhailichenko M.A. TO THE QUESTION OF THE COMPONENTS OF THE RUSSIAN NOBLEMAN'S STATUS (ON THE EXAMPLE OF OFFICIALS OF THE KHARKOV PROVINCE, WHO ACHIEVED THE 8TH RANK)

At the end of the 18th century, the Russian nobility finally became a privileged estate. Formally, all the nobles had equal rights. But in their environment there was an internal hierarchy. The place of a nobleman in this hierarchy determined his social status. The study of the components of this status is the purpose of this article.

We believe that the main components of the status of a nobleman were his rank and condition of a property. An important element of the status of the nobleman was a rank. Another important element was the number of serf peasants. We tried to find out the interrelatedness of the rank of a nobleman and his property status. In doing so, we used the data of the Genealogical book of the nobility of the Kharkov Province. The book opens up great opportunities for the researcher, since it contains information on both the rank and the number of serfs that the nobleman possessed. We analyzed the records in the third part of the book. In this part, officials with a rank not lower than the eighth grade were recorded, according to the Table of Ranks.

We found out that among the officials of a sufficiently high rank, there were many rather poor noblemen (48%). For example, the Knight of the Order of St. Vladimir, State Councilor Vasyl Kramarenkov, despite his high rank, had only 15 serfs. The Knight of the Orders of St. George and St. Vladimir Major Dmitry Markovich had only 12 serfs and was considered not rich. Many officials improved their financial situation by obtaining a dowry. For example, Major Pilip Podgoricani-Petrovich did not have serfs until he received 157 serfs in dowry. A lot of similar examples give us grounds for the conclusion that the material condition of a nobleman was not always dependent on his rank. At the same time, affiliation with a wealthy and influential noble family often conditioned the career success of its representatives.

Key words: Russian nobility, nobleman's status, Kharkov Province, Genealogical book of the nobility, estateless nobility.